

Szentgyörgyi Rudolf

Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe

1. Anyanyelvünk dokumentálható írásbeliségének első évszázadait vizsgálva — négy korai szövegemlékünk mellett — elsősorban az idegen nyelvű szövegekbe illesztett, hagyományosan szórványemlékeknek (vö. PAIS 1928) nevezett magyar nyelvi anyag fogható vallatóra. A rendelkezésünkre álló források a két-, illetve kevertnyelvűség (elsődlegesen az írásbeliségre jellemző) sajátos reprezentációi.

A magyar nyelvi szórványok közvetlenül egymásba fonódó, illetve „felemás” latin (ritkábban más idegen nyelv) és magyar nyelvű szerkezetekben tűnnek fel (vö. BENKŐ 1998: 114–5, HOFFMANN 2004a: 194). Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e „kevertnyelvűség” — az élőnyelv vizsgálata során kialakított szociolingvisztikai terminológiát írásbeli forrásokra alkalmazva — mégsem kiegyenlített, ahogyan ezt a fenti megállapítás általános érvényűen véve sugallhatná. Forrásaink kétnyelvűségét minden esetben az idegen nyelv dominanciája jellemzi. A szövegalkotás szempontjából ez azt jelenti, hogy e szövegek szerzője (lejegyzője, fogalmazója, kompilátora) idegen nyelvű szöveget kívánt létrehozni, természetesen érvényesítve az adott nyelv grammatikai szabályait (az olykor előforduló nyelvi interferencia jelenségétől egyelőre eltekintünk), és ebbe illeszt a befogadó szöveg nyelvét tekintve idegen — számunkra anyanyelvi — elemeket. (Ennek okaira újabban lásd HOFFMANN 2004a: 193–4, 2004b: 11–4, 2007: 12–5; illetve az ott hivatkozott korábbi szakirodalmot.)

2. Előadásom címe túlmutat önmagán. Mindaz, amit a helynevek korai latin nyelvű oklevélszövegekbe történő beillesztéséről elmondani szándékozom, állítható más korú (természetesen későbbi), más nyelvű (görög, héber: természetesen az adott nyelv grammatikai sajátosságaihoz igazodva), illetve más műfajú (történetírói munkák: krónikák, geszták; rabbinikus döntvények: responzumok stb.) szövegekről is. Másfelől az alább következő megállapítások nem csupán a helynevek, de bármely anyanyelvi elem (pl. a 15–16. századi kelengyelajstromok ruha- és ruhaanyagneveinek, illetve mutatis mutandis a személyneveknek) idegen nyelvű szövegbe illesztésére is érvényesek.

Hogy mégis a korai latin nyelvű oklevelekben előforduló helyneveket választottam vizsgálódásom anyagául, annak okai a következők: 1. Magyar nyelvű szórványokat tartalmazó korai szövegeinkben a h e l y n e v e k reprezentálják

az idegen nyelvű szövegbe illesztés változatainak legszélesebb repertoárját, így a feltárandó módzatok lefedik az egyéb természetű vernakuláris nyelvi elemek szövegbe illesztésének lehetőségeit, mindez fordítva nem állítható. 2. A szerény számú nem latin nyelvű forrással szemben a kiterjedt *l a t i n n y e l v ű* oklevelezés alkalmas egyedül a teljes rendszer illusztrálására. 3. *K o r a i o k l e - v e l e i n k* — amint fentebb is említettük — nagyon fontos nyelvemlékek a korai ómagyar kor nyelvének megismeréséhez. Közülük több szempontból is kivételes helyzetű a Tihanyi alapítólevél. Ezen szempontok egyike a szövegében előforduló viszonylag terjedelmesebb, az alig dokumentálható legkorábbi, majd az egyre bőségesebb forrással rendelkező későbbi oklevelezési gyakorlattól részint eltérő szerkesztésű, változatosabb anyanyelvi anyag, így megállapításaimat elsősorban ezen oklevélből vett példákkal kívánom szemléltetni.

Előadásomban a szorosabb definíciókat félretéve általában helynévnek nevezek minden földrajzi helyre, tereptárgyra vonatkozó (szűkebb értelemben vett) helynevet, illetve alkalmi körülírással kifejezett helymegjelölést, legyen az közszói vagy tulajdonnévi természetű, névrendszertanilag egy- vagy kételemű, grammatikailag egy- vagy kétagú, latin vagy magyar nyelvű. Ez utóbbi kitévelt — vagyis azt, hogy a latin nyelvű helyneveket is számításba veszem — az indokolja, hogy figyelmemet nem szűkítem a szórvány és szöveg kapcsolatára, hanem az anyanyelvi névhasználatnak a forrásokban bármilyen helynévi realizációban jelentkező változata és a nem anyanyelvi szöveg kapcsolatát vizsgálom.

3. A magyar nyelvű szórványokat a n y e l v t ö r t é n e t i k u t a t á s — szemben a történettudományi és diplomatikai kutatásokkal — kezdettől fogva (néhány korábbi, egy-egy szórványra vonatkozó megállapítás után elsőként SZAMOTA 1895) hosszú ideig jellemzően az idegen nyelvű szövegek környezetéből kiemelve vizsgálta. Így fordulhatott elő például, hogy a *kangrez* szórvány értelmezése kapcsán NÉMETH úgy vélte, hogy „az útnév előfordulási helye sík vidék” (1940: 327; vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 32), miközben a szöveg magyarul is, latinul is völgyet, dombot említ („*aruk* tue, que *uallis* usque ad kangrez uiam extenditur”, majd: „ad *aruk* fee post ad luazu *holma*”), avagy BÁRCZI egy-egy szórványt automatikusan birtokhatárnak tekintett, miközben a latin szövegben nem erről van szó (pl. 1951: 42; vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 30–1). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a korábbi kutatók soha nem számoltak volna a nem magyar nyelvű szöveg tanúságtételével, mégis jobbra csupán az azonosítás kérdésében fordultak a szűkebb vagy tágabb szövegekörnyezethez (pl. BÁRCZI 1951: 26, 39 stb.).

A szövegekörnyezet vizsgálatának szükségessége a nyelvtörténeti (és a közben önálló diszciplínaként megjelenő történeti névtani) kutatástörténet utóbbi évtizedeiben fogalmazódik meg egyre határozottabban. BALÁZS JÁNOS (1980: 290–1, vö. 317–22, 1989: 101–3) után BENKŐ LORÁND figyelmeztet arra, hogy „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze

morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003: 70).

A szövegkörnyezet *r e n d s z e r s z e r ű* vizsgálatának igényét HOFFMANN ISTVÁN fogalmazza meg, s végez ilyen irányú kutatásokat (a fentebb idézettekén túl 2007: 17–20, vö. 20–70, 279–81). E kutatáshoz csatlakozik SZŐKE MELINDA, aki a garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványainak beillesztési módzatait vizsgálja, és von le az adatokból figyelemre méltó rendszerszerű következtetéseket (2006). (A kérdéssel érintkezően vö. még SZŐKE 2008, 2009 is.)

4. Magam hasonlóképpen úgy vélem, hogy a szűkebb és tágabb idegen nyelvű szövegkörnyezet tanulmányozása elengedhetetlen a magyar nyelvi elemek teljes körű (s nem csupán a lokalizálást célzó) vizsgálata során. Erre három példát említek röviden.

4.1. A mondat élére helyezett, határozószóként álló *alias* okleveleink szövegében jellemzően a korábban említettől távolabb fekvő újabb birtoktest leírásának bevezetésére szolgál. A mondat éléről az állítmány utáni helyzetbe történő „elmozdítása” — a latin (hangsúlyos) jelzői szórendet követve: „cum his *est alias uilla ... fotudi*” — annak feltételezésére ad okot, hogy összecserélődött az *alia* melléknévvel (vö. hangsúlytalan helyzetben: „*Locus est alius ... huluoodi*”, hangsúlyos helyzetben: „*est alius locus in eodem bolatin*” stb.), ez pedig megengedi — amint topográfiaiilag itt is erről van szó — közel fekvő, egymás szomszédságában lévő, esetleg egymással érintkező birtoktestek említését, amelyet (névében, birtoktagolásában) az előzőtől mégiscsak el kíván különíteni (vö. HOFFMANN 2006a: 35, SZENTGYÖRGYI 2008b: 258–9).

4.2. A TA. legismertebb szórványa tekintetében — arra vonatkozóan, hogy az *ad castelic* szórvány nem önálló birtokhatárt jelöl, hanem része a *feheruuaru rea meneh hodu utu* minden bizonnyal alkalmi körülírással alkotott útnévnek — fontos érvnek bizonyult, hogy az oklevél szövegében a pusztá (határozószó nélkül alkalmazott) vagy nem *inter ... et ...* praepositívós szerkezetben álló *et* kötőszó sosem vezet be új birtokhatárt (SZENTGYÖRGYI 2007: 25; a további érvekre vö. HOFFMANN 2006a: 52–60).

4.3. A latin szöveg értelmezésének segítségével egy a TA. kutatástörténetén végighúzó félreértést (vö. SZENTGYÖRGYI 2010) sikerült tisztázni. A Balaton fölötti átkelőhelyet („Est et *portus super lacum*”) a TA. ezen helyét korábban értelmező valamennyi kutató azonosította a foki átkelővel („*Riuulus namque ... fuk ... hab& super se locum, in quo transitus est*”). Ennek az olykor kényszeregett magyarázatokat is implikáló azonosításnak a forrása, hogy a fordítók fi-

gyelmét elkerülte a (klasszikus szórendi helyzetben alkalmazott) *namque* közép-latinra kialakult új jelentése, így a szó a klasszikus latinban használatos (ott kizárólagos) magyarázó kötőszói jelentéssel került valamennyi korábbi fordításba (ezzel szemben lásd SZENTGYÖRGYI 2005: 60). A szó középlatin értelmezése nyomán világos, hogy két, minőségében is különböző (*portus*: csak vízi járművel, *transitus*: gyalog is járható) átkelőről van szó, melyek közül az előbbi minden bizonnyal a mai szántódi révnek feleltethető meg.

5. Az idegen nyelvű szövegekörnyezetre és a magyar nyelvi elemek beillesztésére vonatkozó eddigi kutatásokhoz néhány kiegészítő (módszertani és terminológiai) megállapítást kívánok fűzni.

A szövegbe illesztett vernakuláris elemek (illetve részben vagy egészen latinra fordított nevek, közsók, szintagmák) a nyelv különböző szintjein és különböző módokon épülnek a szövegbe. Ezt hivatott szemléltetni a következő táblázat.

morfológiai természetű szerkezet		super balatin	cuta rea
szintagma	dicitur tichon	loco (...) super balatin	ohut cuta rea
mondat	(...) in loco qui dicitur tichon (...)	sceptifer Andreas (...) quicquid (...) in loco qui dicitur tichon super balatin (...) tradidit	incipit terminus a sar feu (...) hinc ohut cuta rea
szöveg	inibi locum praescriptum in qua eadem insula illa (...) insula hunc insula ibidem	Est lacus in eodem lacu super lacum de prefato lacu ab eodem lacu ad magnum lacum ab eodem lacu bolatin iam sepe prenominatum lacum in eodem bolatin	[ad uiam que ducit ad kaztelic]

Szűk értelemben vett beillesztésről azonban csak a m o r f o l ó g i a szintjén beszélhetünk (vö. BENKŐ 2003: 70), mely kizárólag morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel történik.

Nem tekinthetők tehát egy (hely)név beillesztésére szolgáló eszköznek azok a nyelvi megoldások, melyek a szövegkohézió megteremtését vagy mellékmondatok kapcsolását szolgálják, mint például a helynév mutató névmási határozószóval (pl. *ibidem*: 'erre a helyre [ti. Tihany szigetére]'), vonatkozó vagy számnévi névmással (pl. *quarum una*: 'melyek [ti. utak] közül az egyik') való helyettesítése; illetve annak mutató névmással („*illa ... insula*”: 'azon a szigeten'), azonosító névmással („in *eadem insula*”: 'ugyanezen a szigeten'), azonosító melléknévvel („de *prefato lacu*”: 'a fent említett tóból') történő bővítése.

A *szövegbeillesztés* terminust — rövideje miatt — magam is alkalmazom, annak ellenére, hogy igen vitatható. Minden esetben „a mondat szintaktikai szerkezetébe történő illesztés” pontosabb meghatározást értem alatta.

A beillesztést vizsgálva célszerűnek látom megkülönböztetni a szoros beillesztést, azaz a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő teljes beépülést („in loco qui dicitur *tichon*”), a laza beillesztést, azaz jellemzően a ki nem tett állítmányhoz tartozó — a szintén hiányzó nominativusi állítmánykiegészítővel egyeztetett — nominativusi, illetve alanyesetű, azaz zérómorfémás felsorolásokat („Concluditur his terminis [:] Magna *uia* ... aruk *tue*”), illetve a be nem illesztés eljárását (pl. a TAH. mutatói: *fic*, *mortus* stb.). A beillesztés eljárásait a szoros beillesztések figyelembevételével vizsgálom, melynek adekvát változata a laza beillesztésre is alkalmazható.

Mivel a szövegbeillesztés vizsgálata mindeddig helynévi adatokon történt, természetesen jelentkezett együtt a grammatikai és a (hely)névtani terminológia. Jelen vizsgálatomban arra teszek kísérletet, hogy — csupán a beillesztés nyelvi eljárásaira vonatkozóan — pusztán grammatikai megfontolásokra építve olyan, a névtani vizsgálatoktól függetleníthető rendszert mutassak be, mely egyéb névtípusok, illetve bármilyen közszó idegen nyelvi szövegbe történő beillesztésére alkalmazható.

A szövegalkotás folyamatában természetesen lényeges szerepe van a különböző névfajták több szempontú meghatározottságának, illetve elkülönítésének, hiszen a nevek a szövegben bizonyos típusok szerint „viselkednek” rendszerszerűen. Az ezzel kapcsolatos megállapításokat azonban célszerűnek látszik elkülöníteni a morfológiai beillesztés lehetőségeinek kérdésétől, mely pusztán grammatikai természetű.

6. Bár vizsgálatom gondolatmenetét tekintve látszólag kitérő, mégsem tanulság nélküli áttekinteni — mielőtt annak h o g y a n j á r a világtanánk rá —, hogy m i t illeszt a fogalmazó az oklevélbe.

Ahogy a beillesztés eljárásától például a szövegkohézió biztosítását (lásd fent) különválasztottuk (mint azt „követő” fázist), úgy a beillesztendő név(alak) kiválasztásának, esetleg (alkalmi) létrehozásának az eljárását (mint azt „megelőző” fázist) szintén érdemes különválasztani. A szöveg fogalmazója ugyanis a beillesztést „megelőzően”, ha eleve több lehetőség áll rendelkezésére, kiválasztja a szerinte legmegfelelőbbet; ha a név közszó transzparenciája lehetővé teszi, esetleg lefordítja (ez is tekinthető egyfajta választásnak); illetve ha alkalmas név nem létezik, vagy a már létező valamilyen egyéb szempont miatt mégsem látszik megfelelőnek, létrehozza a nevet vagy névváltozatot. (Mindezeket a lehetőségeket összefoglalóan és némiképp leegyszerűsítve a továbbiakban *névválasztás*-ként említem.) Abban, hogy adott konkrét esetben milyen döntés születik — szemben a beillesztés morfológiai természetű eljárásával —, elsősorban névszerkezeti és névhasználati kérdések a meghatározóak.

A névválasztás, a beillesztés, valamint a szöveg beszerkesztése természetesen egy adott írásmű létrehozása folyamatában nem feltétlenül egymásra következő, egymástól elválasztható szakaszok. Elkülönítésük módszertanilag mégis indo-

kolt, hiszen megvalósulásuk különböző (nyelvi és nyelven kívüli) megfontolások nyomán, valamint eltérő eszközökkel történik. A megelőző fázis eljárásai például elsősorban a lexémák (olykor a szintagmák) szintjén zajlanak, míg a beillesztés morfológiai természetű.

Ezzel együtt azt is módszertani kiindulópontnak kívánom tekinteni, hogy a névválasztás folyamatában előttünk álló helynév (személynév stb.) grammatikailag nem feltétlenül lexéma (*tichon, bolatin*), hanem gyakran szintagma (*muna-rau kerekv, ugrin baluana*) vagy szintagmalánc (*ad castelic & feheruuuru rea meneh hodu utu, Geicha de genere Turul*). A fentebb említett fázisok legalábbis elméleti elhatárolása nyomán világosan látszik, hogy a szövegalkotó — példaként ez utóbbi eseteket tekintve — a szövegbe nem a *mogyoró* köznevet, hanem egy birtokot határoló helynevet ('mogyoróerdő') kívánt beilleszteni. Ugyanígy nem az *ugrin* név szövegbeli szerepeltetése volt a célja, hanem a konkrét helyet jelölő *bálvány* említése, melyet e név segítségével tett egyértelművé (akár ő, akár a határjárók vagy a névhasználók: ennek formális szempontból nincs jelentősége), mely újabb említésekor már önmagában is megáll („usque ad *baluuan*”). S nyilvánvaló, hogy nem *Fehérvár* nevét igyekezett szövegbe foglalni a fogalmazó (ezt minden bizonnyal latinul tette volna, vö. HOFFMANN 2006b: 144), hanem más helynevekhez viszonyítva (*Kesztölc, Fehérvár*) alkotott meg egy új nevet. Természetesen e több lexémából álló nevek létrejöttében ugyanazon morfológiai eljárások működ(het)nek, mint a konkrét szövegbe illesztés során, s ennek eredményeként a szintagma vagy szintagmalánc felépítésű nevek is szervesülnek a mondat szintagmatikus szerkezetében. A szövegbeillesztés eljárásait mégis a szövegtörzs és a kiválasztott (vagy alkalmilag megalkotott) név találkozásánál látszik célszerűnek vizsgálni, hiszen amely morfológiai eljárás akár tipikus is lehet a nevek létrejöttének, esetleg alkalmi megalkotásának folyamatában (pl. OklSz. 1338: [via] *Zenthiwanra menu goluguth* [vocata], 1401: *Chabaramenewth* [vocata], 1415: [riuulum] *Zykoramenewpathak* [vocatum], 1421: *Monyorosrayarowfeld* [vocata] stb.; vö. TA. *ad castelic & feheruuuru rea meneh ... utu*), az esetleg atipikus (vö. ilyen funkcióban csak a TA.-ban található *rea* névutó), illetve igen ritka (vö. magyar határozóragok ebbéli funkcióban) mint az idegen nyelvű szövegbe illesztés eljárása.

7. Az alábbiakban röviden tekintsük át, hogy a szövegbeillesztést megelőző névválasztási eljárások közé milyen lehetőségek tartoznak! Mivel a jelen előadásnak nem ez a témája, ezért további részletező, különösen rendszerszerű megállapítások megfogalmazásától eltekintek. Céлом csupán az, hogy a névválasztás lehetőségeit elkülönítsem a szövegbeillesztés eljárásaitól. (Ezúttal csak a helynevekkel kapcsolatos lehetőségeket tekintem át.)

7.1. A tényleg helynév használata. Az oklevélben történő említésre nézve a legtermészetesebb és leggyakoribb eljárás, ha a fogalmazó a megnevezendő helyet „névén nevezi”, azaz annak tulajdonnévi használatú megnevezését adja

(*tichon, balatin*). (E szempontból a *balatin* ~ *bolatin* típusú írásváltozatoknak nem tulajdonítok jelentőséget.)

Elképzelhető, hogy egy adott hely több sajátnévi megfelelővel rendelkezik. Ezek lehetnek azonnnyelvi (akár szinkrón, akár diakrón) névváltozatok, pl. *Gesnov vel Apaty* (PRT. 10: 526), de lehetnek különnyelvi megfelelők is (ezek általában nem pontos fordításai egymásnak), pl. *Alba, Alba Regia, Alba Regalis* ~ *feheruuaru*.

Több (többé-kevésbé egyenrangúnak tekinthető) változat esetén a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják, melyek következményeként egyes rendszerszerű sajátosságok is kirajzolódni látszanak.

7.2. Latinosítás. A név latinosítása (tágabban: „idegennyelvűsítése”) alatt többféle eljárást is megkülönböztethetünk. Ezen lehetőségek közös jellemzője (megkülönböztetendő az előző csoporttól), hogy alkalmazásuk eredendően alkalmi, e névváltozatok megalkotásának időpontjában nem tulajdonnévi, csupán nyelvi megfelelők jönnek létre. Ezek a későbbiekben természetesen idegen nyelvi tulajdonnévi megfelelőkként is funkcionálhatnak, ekkor azonban átkerülnek az előző csoport különnyelvi változatai közé.

A latinosítás három eljárástípust foglal magában. 1. **Fordítás:** szemantikailag transzparens nevek esetén a név közszói jelentéstartalma kerül át (alkalmilag) idegen nyelvre, pl. *Aranyas* ~ *Aureus* (DHA. 1: 218). 2. **Latin képzővel ellátás:** jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori, pl. TAH. *bezprenensis*. (A képzővel történő ellátás még nem szövegbeillesztési eljárás, azt a megfelelő esetrag biztosítja.) 3. **Latin szóvégeként azonosítás:** egyes vernakuláris nevek végződése egybeesik tipikus latin (nominativusi) szóvégekkel, emiatt e neveket az oklevél fogalmazója quasi latin nevekként alkalmazza, pl. *Tollena* > TAH. *tollene*. (A szövegbeillesztés ezúttal is esetragokkal történik.)

7.3. Félfordítás. Félfordításnak tekintem, ha a fogalmazó a több (grammatikai) tagból álló névnek csupán egyik tagját fordítja át a befogadó szöveg nyelvére. A félfordítások két, egymástól jól elhatárolható csoportot alkotnak, s mind-egyik csoport — különösen a majdani szövegbeillesztés szempontjából — besorolható egy-egy másik kategóriába.

Az első csoportot azok a szerkezetek alkotják, amelyeknek az oklevél fogalmazója az alaptagját fordítja latinra. Ezek egyrészt ún. szűkítő szerkezetek — a teljes szerkezet és az alaptag rész-egész viszonyban áll egymással —, pl. 'árok-szög' → *angulus aruk* → TA. „ad angulum aruk”. Ez a megoldás igen ritka. (A TA.-beli *caput petre* szerkezet e tekintetben igen bizonytalan, vö. SZENTGYÖRGYI 2008b: 264–5.) E szűkítő jelentésű szerkezetekkel rokon a minősítő jelzővel alkotott helynév, pl. TA. „ad kangrez uiam”, amennyiben a jelentése: 'lejtős út' (vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 47). Félfordításként ez sem túl gyakori, ezért egy

hasznoló, ám nem helynévi példát is említek: 1336: equum *pey* coloris 'pej színű ló, pejló' (A. 3: 281).¹ Az előzőeknél jóval nagyobb számban képviseltetve ide tartoznak azok a helynévi szerkezetek is, melyekben a földrajzi köznevet egy — denotátumában közel eső — tényleges tulajdonnév pontosítja, pl. 'tó' → *lacus turku* → TA. „ad lacum turku”, amennyiben a kifejezés értelmezése: 'turku település tava' (vö. HOFFMANN 2006c: 73–6). E típusok — mivel a beillesztendő szerkezetek alaptagja latin — a beillesztés szempontjából a latin közszoói említés csoportjába (lásd alább 7.5.) illeszkednének, ugyanakkor — keletkezésüket tekintve — mint alkalmilag bővült szerkezetek, valószínűbben az utolsó (7.6.) csoportba tartoznak.

A második csoportba a meghatározó tag — jellemzően megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek — fordításaival alkotott kétnyelvű szerkezetek tartoznak, pl. 1327>1410: *inferiori Gogy* ~ 1472: *Alsogagh*, 1208/1395: *per magnum aruc*, 1282: *maior Keres* (KMHsz. 1.). Mivel e szerkezetek alaptagja magyar tulajdonnév, illetve tulajdonnévi használatú földrajzi köznévi, ezért — különösen a beillesztés tekintetében — az első csoportba sorolandók.

Az úgynevezett félfordításos eljárással említett helynevek tehát valójában nem alkotnak külön csoportot.

7.4. Névmási és határozószói helyettesítés. A nem fogalomjelölő szófajú lexémával történő helyettesítés motivációja jellemzően mondat- vagy szövegtani természetű. E választás oka lehet az ismétlés elkerülése, a megkülönböztetés igénye, a (vonatkozó) tagmondatok kötése, illetve a szövegbeli (jellemzően anaforikus) utalás szándéka.

A nevet helyettesítheti adverbium, pl. TA. *ibidem*: 'erre a helyre [ti. Tihany szigetére]', továbbá vonatkozó névmás, pl. TA. „*que ducit*” 'amely [ti. út] vezet', vagy számnévi névmás, pl. „*quarum una*”: 'melyek [ti. utak] közül az egyik'.

Nem fogalomjelölő helyettesítés kizárólag a befogadó szöveg nyelvén (példánkban latinul) képzelhető el. (A szövegbe illesztés ragozhatatlan szó esetében zérómorfémás, egyébként azt az esetragok biztosítják.)

7.5. Közszoói említés. A közszoói — helynevek esetében jellemzően földrajzi köznévi — említés oka lehet a szóismétlés elkerülése, a (szemantikailag jellemzően nem *transparens*) név által jelzett hely földrajzi köznévivel történő egyértelmű azonosítása, avagy a tulajdonnévi megjelölés hiánya.

Megfigyelhető, hogy míg a tulajdonnevet helyettesítő funkcióban álló földrajzi köznevek jellemzően latinul szerepelnek, pl. TA. „*balatin ... super lacum*”, „*tichon ... illa insula*”, addig a tulajdonnévi megnevezést pótló földrajzi köznevek latinul is, pl. TA. „*ad publicam uiam*”, magyarul is állhatnak, pl. TA. „*ad munorau kerekv*”. (Ebben minden bizonnyal bizonyos szabályszerű-

¹ Az adatra SLÍZ MARIANN hívta fel a figyelmem, köszönöm.

ség is megfigyelhető, az utak köznévi említése például jellemzőbben latinul történik.)

A pótló funkció esetén olykor felmerül, hogy a földrajzi köznévi tulajdonnévi (de legalábbis quasi tulajdonnévi) használatú. A biztosnak tűnő eseteket célszerű a tényleges helynevek között, az első csoportban számon tartani, TA. *aruk* ... *quę uallis*", 1299: „per fluvium *potok* vocatum” (KMHsz. 1.).

Itt tartom megjegyzendőnek, hogy az úgynevezett appozíciós szerkezetek (*lacus bolatin*), illetve az ebből bővülő névszói, igenévi szerkezetek és álvonatkozó mondatok („*lacus nomine bolatin*”, „*lacus nominatus bolatin*”, „*lacus qui nominatur bolatin*”) nem tekinthetők beillesztett vagy beillesztendő helyneveknek, ezek már a latin szöveg szintagmatikus felépítésének részei (az appozíciós szerkezetekről lásd SZENTGYÖRGYI 2009). Ezen esetekben két — a szövegben egymásra vonatkoztatott — helynév (egy tényleges tulajdonnév, mely jellemzően anyanyelvi, valamint egy minden esetben latin földrajzi köznévi) beillesztéséről van szó.

7.6. Alkalmi névalkotás. Az alkalmi névalkotást minden bizonnyal a tulajdonnévi megjelölés hiánya motiválja. A kifejezésben az „alkalmi” jelző arra hivatott utalni, hogy a helyi „adatközlők”, a határjárók vagy akár a fogalmazó által is megalkothatott nem tulajdonnévi használatú nevekről, körülírásokról van szó.

Az ilyen helymeghatározások jellemzője, hogy „név a névben” szerkesztésűek, azaz egy meglévő tényleges tulajdonnévből, vagy (tulajdonnévi használatú) köznévből építkeznek. Valójában ide tartozik — amennyiben (még) nem tulajdonnevesült — az *aruk fee* (vö. TA.) típustól a legbonyolultabb alkalmi körülírásig minden olyan helymeghatározás, mely tényleges, de a meghatározandó helytől (legalább részben) eltérő denotátumú tulajdonnévhez viszonyítva jön létre. Ide sorolhatjuk (legalábbis születésüket tekintve) a személynévből, illetve egyéb személyre utaló megnevezésből szerkesztett helyneveket is, melyek eredetileg leginkább birtoklást fejezhetek ki, pl. TA. *bagat mezee, ugrin baluuana, luazu holma*. Mindazonáltal a rövidebb típusok erőteljesen ki vannak téve a tényleges tulajdonnévvé válásnak (*Árokfő, Lovászdomb*), így gyakran legkorábbi előfordulásaikban is sok bizonytalanságot hordoznak.

E tényleges tulajdonnévből építkező helymeghatározások előfordulhatnak — ez látszik jóval gyakoribbnak — latinul is, pl. TA. „[uia] altera ... *quę ad sanctum clementem terminatur*”: az út a templomhoz képest határozott meg; *magarul* is, pl. TA. „*ohut cuta*”: a kút (forrás) az úthoz képest egyértelműsített.

Mivel ezek a helynevek gyakran nem „előre gyártottak”, azaz létrejöttük és szövegbe illesztésük csupán teoretikusan választható ketté, ezért leginkább rájuk jellemző a kevertnyelvűség. Ennek változatai: 1. félfordítások, pl. TA. „ad *lacum turku*”; 2. a latinul megfogalmazott helymeghatározásba szükségszerűen anyanyelvi tényleges tulajdonnév kerül, pl. TA. „ad *uiam quę ducit ad kaztelic*” (ez tulajdonképpen az előző változatának is tekinthető); 3. a kétnyelvű szerkesz-

tésben anyanyelvi hatásra magyaros szórend érvényesül, pl. TA. „ad kangrez uiam”; 4. a magyar nyelvű körülírásba illeszkedik latin elem, pl. TA. „ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu”.

8. A szövegbe (pontosabb megfogalmazással élve a mondat szintagmatikus szerkezetébe) történő beillesztés — amint arra már sokszor utaltunk — morfológiai (illetve morfológiai természetű) eszközökkel történik. Az oklevelek szerzői latin nyelvű írásműveket kívántak létrehozni, a latin nyelvű szöveg természeté pedig azt kívánja, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, illetve a részben vagy egészen latinra fordított vagy egyéb módon latinosított helyneveket (és egyéb nyelvi elemeket) *l a t i n n y e l v i e s z k ö z ö k k e l* illesszék be. (A következő áttekintésben — ahol nagyon indokolt — a helyneveken kívül személynévi példák is szerepelnek.)

8.1. A beillesztés szabályos módozatai tehát a következők.

a) Valamely *f ü g g ő e s e t e s e t r a g j a*. Latin név esetén (pl. TA. *duabus ... uis; Signum Benedicti archiepiscopi*), képzővel latinosított szó esetén (pl. TAH. *bezprenensis mercati tributum*), illetve a magyar név latinban tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek esetén (pl. *Tollena* 'Tolna' → TAH. *in terrytorio tollene*) is eszköze a beillesztésnek.

b) *Latin praepositio + függő eset esetragja*. Latin név (pl. TA. *ad lacum, ad sanctum clementem*), képzővel latinosított szó (pl. [1264]: *de castro Pestensi*, Gy. 4: 597), valamint tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek (pl. 1075/1237: *in aquam Sitouam*, DHA. 1: 213; 1254: *apud Budam*, Gy. 4: 596) esetén is.

c) *Nominativusra g* (mely gyakran zéró fokon áll). Latin és képzővel latinosított nevek (pl. TA. *est lacus, est uilla, locus mortis dictus; Thebaldus Sumugiensis*, DHA. 1: 383) esetén alkalmazva. (Ugyancsak nominativusi zérómorfémával illeszkednek a laza beillesztések nominativusi felsorolásának anyanyelvű elemei, pl. „Concluditur his terminis [:] Magna uia ... aruk tue”.)

d) *Zéró morféma függő eset helyén*. Ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt idegen név (nomina indeclinabilia) függő esetű ragja helyett, általában praepositívóval (pl. TA. *super balatin, inter putu ueieze & knez, ad seg*).

8.2. E természetes beillesztési módokkal szemben a latin szövegtől idegen, „szabálytalan” megoldás, amikor a nevet (ez esetben csak magyar névről, illetve beilleszteni kívánt szerkezetekről lehet szó) magyar morfológiai eszközökkel illeszti a szövegbe az oklevél fogalmazója.

a) *Magyar viszonyrag*. Helynevek esetében ez az eljárás jellemzően a beillesztést megelőző fázist, azaz a szószerkezetek (névszerkezetek) megalkotását jellemzi (lásd korábban). Két alkalommal bizonyosan tévesztésként fordul elő, melyek valójában attractiók: „*in loco, qui dicitur Wagetuin*”, illetve „*in eodem loco, qui dicitur Sitouatuin*” (DHA. 1: 215); ezeken kívül egy a latin szövegben nehezen értelmezhető adat: 1327/1589: „a parte sinistra dumus voca-

tus Balseurekethyere” (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Talán helyragos alak lehet.”). Személynevek esetében Anonymusnál — a „*dedit terras*” szerkezet melletti dativus helyett — igen gyakori: „*dedit ... terras ... Edunec et Edumer-nec (Edumennec)*”, „*dedit Bungernec*”, „*dedit Tosunec*” stb.; illetve „*dedit castrum Bezprem Usubunec*”. Más forrásokban igen ritka: 1236: „Zegenozo pertinet Ieneunec” (Oklsz.), 1216/1550: „*impecierunt ... Ifeput, Bulfuhut, Chimont, Sajhat, Meduet, Ilobarut, hos omnes* (ÓmOlv. 84).

b) Né v u t ó . Csak a TA.-ból adatható: *monarau bukurea, ohut cutarea, petre zenaia hel rea* stb. Funkcióját tekintve e névutós szerkesztés teljesen megfelel a viszonyragos szerkesztésmódnak.

c) Latin praepositio + magyar esetrag.² A TA. szövegében nem fordul elő. Más oklevelekben, bár ritka eljárás, találunk rá példát: 1075/1237: *In Camaron > Camarun (... In Sitouatuin dedi* (DHA. 1: 215), 1232: *ad Yciafucara* (Oklsz.), +?1232/1384/1393: *venit ad Scertora* (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Az adat bizonyára helyragos alak lehet.”), 1236: *ad Choykacuzdyre et per Choykacuzdyre* (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Elképzelhető, hogy *-re* határozóragos alak.”), 1265/1272: *uenit ad Balwankure* (Oklsz.), 1273: *ad menytegudurre* (Oklsz.), +?1282/1300: *venit in Houdon* (KMHsz. 1.), 1412: *in Alfalurameneben* (Oklsz.).

d) Latin praepositio + névutó . Csak a TA.-ból adatható: *ad brokinarea, ad holmodi rea, ad oluphelrea*. Talán ide tartozik leghosszabb és legismertebb szórványunk is, ha a következő tagolást feltételezzük: *ad ([caftelic & feheruuaru] rea meneh hodu utu) rea*. Ez esetben az út két irányát az első *rea* névutó fejezi ki, a két településnevet összefogva. A szerkezetnek azonban más tagolása is elképzelhető: (*ad — caftelic ! & feheruuaru — rea) meneh hodu utu rea*: ez esetben az *ad* csupán az egyik irányt (Kesztölc) jelöli — magam ezt a tagolást tartom leginkább valószínűnek. Esetleg még: *ad (caftelic & feheruuaru) rea meneh hodu utu rea*: e tagolást feltételezve az útnévben megadott két irányt közösen jelöli az *ad* és az első *rea* névutó. A két utóbbi tagolás szerint az útnév beillesztése a b) csoportba sorolandó.

8.3. Korábban a fenti d) pontban bemutatott szerkesztést kettős vagy kétszeres jelölésnek gondoltuk, mely „latinul is, magyarul is ki van fejezve” (BÁRCZI 1951: 190). Ha azonban megfontoljuk az a) és a b) pont funkcionális összetartozását, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek a szerkezetek pedig a c) pontban említettel kapcsolhatók össze, azaz a névutó funkcionálisan a rag megfelelője, mely valójában a latin esetrag helyett áll, így e szerkesztés nem kétszeres, inkább — a c) lehetőség példáihoz hasonlóan — kontaminált jelölésnek tűnik.

² Korábban — a vonatkozó adatok ismeretének hiányában — e szerkesztésmódot valószínűtlennek tartottam (SZENTGYÖRGYI 2009: 66). Az azóta gyűlt adatok azonban azt igazolták, hogy ha ez a szerkesztésmód nem is mondható gyakorinak, mégis előfordul.

9. Okleveleink nyelvi anyagában a névválasztást és a szövegbeillesztést (leírásuk tekintetében) célszerűnek látszik külön vizsgálni. Ugyanakkor szélesebb nyelvi anyagon is érdemes lenne feltárni, melyik választás melyik beillesztési eljárásához kapcsolódik tipikusan. Másfelől a nem tipikus esetek is tanulsággal szolgálhatnak, egyes esetekben talán a rendszerszerűek mellett kivételes motivációk is feltárulhatnak.

A névválasztási, beillesztési és szövegszerkesztési eljárások egy-egy oklevélre, avagy egyes műhelyek gyakorlatára is jellemzőek lehetnek. Úgy tűnik például, hogy a TA. szövegében az álvonatkozói mondattá bővülő appozíciós szerkezetek (*qui vocatur* típus) kiemelt szerepbe helyezik a helynevet, a víznevek pedig jellemzően egyszerű appozíciós szerkezetekben fordulnak elő.

A kutatás további perspektívája a legtágabb szöveggörnyezet: hogyan viszonyulnak mindezen eljárások a korabeli európai oklevelezési gyakorlathoz? Mindezek feltárása elvezethet a korai magyar oklevélkiadás európai hátterének szélesebb feltárásához, valamint a korabeli európai, különösen a német és a francia diplomatikai gyakorlat hazai hatásának mélyebb megismeréséhez.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Bp.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004a), Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határon túl*. Szerk. FARKAS FERENC. Jászberény. 192–8.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004b), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.

- HOFFMANN ISTVÁN (2006c), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- NÉMETH GYULA (1940), 1055: Kangrez. *MNy*. 36: 326–7.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek. *MNy*. 24: 338–40.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK*. 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ*. 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy*. 105: 62–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevééről. In: *Dénes György-émlékkönyv*. Szerk. BÁRTH JÁNOS. Megjelenés alatt.
- SZÓKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.
- SZÓKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.
- SZÓKE MELINDA (2009), A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 149–62.